

LIBUŠE ČÍZMÁROVÁ

K ÚZEMNÍ DIFERENCIACI PŘÍČESTÍ MINULÉHO V NAŠICH NÁŘEČÍCH

Jedna z kapitol morfologického svazku Českého jazykového atlasu (připraveného 4. dílu) bude věnována přičestí minulému. Jazykové diference v zeměpisné projekci podob přičestí minulého jsou zpravidla hodnoceny jako morfologické (třebaže, jak bude vyloženo dále, jsou od původu často slovo-
tvorného nebo hláskoslovného charakteru), neboť jsou příznačné právě jen pro morfologickou formu přičestí minulého. Někdy je obtížné rozhodnout, zda určitý jev hodnotit jako morfologický či hláskoslovný, zejména v případě, kdy se dvě podoby od sebe liší jen jedinou hláskou, přičemž jedna z podob vznikla příklonem k jiné morfologické formě (např. *rostl* x *růstl*, kde druhá podoba vznikla příklonem k infinitivu *růst*, či *chtěl* x *chcel*, kde v druhé variantě je patrný vliv přítomných tvarů). Tyto případy hodnotíme individuálně s přihlédnutím k dalším okolnostem (zda se např. podobný příklon projevuje i v jiných formách předmětného slovesa či nikoliv apod.).

Zkoumaly se zpravidla podoby přičestí minulého jednotného čísla mužského rodu, o nichž se z dřívějších výzkumů vědělo, že se nejbohatěji diferencují (jen vzácně, v případě, že se objevily výrazné odlišnosti mezi příč. min. sg. muž. a žen. rodu., se pojednávají či přímo zobrazují i podoby ženské).

Pro kategorizaci nářečních podob přičestí minulého se ukázalo jako zásadní, zda před koncovým formantem *-l* předchází samohláska, nebo souhláska. Podle tohoto kritéria lze slovesa rozdělit do tří velkých skupin: 1) slovesa, u nichž se formant *-l* v přičestí minulém připojuje k základu zakončenému samohláskou — kmenotvornou příponou nebo samohláskou kořennou, 2) slovesa, u nichž se formant *-l* v přičestí minulém připojuje k základu zakončenému souhláskou, 3) smíšená skupina zahrnující slovesa přechodného typu, u nichž je na části území českého jazyka kmen minulý zakončen formantem *-nu-*, který se připojuje ke kořeni zakončenému souhláskou; v oblastech, kde se tento formant vyskytuje, patří formy příč. min. do první skupiny, a naopak tam, kde v kmeni minulém tento formant chybí, se formy příč. min. řadí do skupiny druhé.

Pro první skupinu jsou charakteristické rozdíly v kvantitě samohlásky před *-l*. Dlouhá samohláska, která zřejmě vznikla náhradním dloužením za ztrátu jeru

v původní příponě *-lъ*, případně pozdějším analogickým vyrovnáním s takto vzniklými podobami, se objevuje pravidelně ve východomoravských nářečích a ve střední části středomoravských nářečí (*dostal x dostál, bral x brál, utřel x utřél, nosil x nosíl* apod.; původně byla i ve vých. polovině slezských nářečí, o čemž svědčí dnešní podoby na *-ol < -ál: dostol*), méně pravidelně a v různém rozsahu i na západě Čech. Jedná se o hláskoslovnou změnu, která se na určitém území váže na morfologickou formu přičestí minulého, proto se jí zabýváme v rámci morfologické diferenciaci našich nářečí.

Základním znakem druhé skupiny je zachování formantu *-l* jen na části území českého jazyka (většina Moravy); na ostatním území (Čechy, Slezsko, sev. část Valašska) *-l* odpadlo v důsledku různého vývoje pobočné slabiky s likvidou po ztrátě tvrdého jeru (*nes x nesl, vez x vezl, pás x pásl, moh x mohl* apod.). Tuto změnu chápeme jako morfologickou (přestože jde od původu o záležitost slovo-
tvornou — přítomnost či nepřítomnost přípony), poněvadž je spojena s morfologickou formou přičestí minulého. Okrajově byly u sloves se zachovaným *-l* zachyceny ještě rozdíly reflektující proces odstraňování pobočné slabiky pomocí různých střidnic za toto původně neslabičné *-l* (*nesl x neslu x nesel x nesél x nesu*).

Nejrůznorodější a nejbohatěji jazykově i územně diferencovaná je třetí, smíšená skupina, u níž je základním dělicím znakem nářečních podob přičestí minulého přítomnost či nepřítomnost formantu *-nu-* (*n-ový* formant se objevuje i v infinitivu a v přítomných tvarech, ne však vždy u všech forem a na stejném území, např. infinitivy *začnout* a *začít* mají jiný územní rozsah než participia *začnul* a *začal*). Jde opět od původu o rozdíl slovo-
tvorný vzhledem k tomu, že *-nu-* je kmenotvorná přípona, jeho důsledkem je však řazení sloves k různým slovesným třídám, proto jej dnes považujeme za morfologický. Nejčastěji se přičestí minulé s formantem *-nu-* vyskytuje ve Slezsku a na severu východomoravských nářečí, jako dubletní pak někdy v různém rozsahu i v Čechách. Podobu přičestí minulého sloves této skupiny pak území Česka člení zpravidla do tří velkých areálů, např. *tisk* (Čechy) x *tiskl* (Morava) x *tisknul / tisknul* (Slezsko, Valašsko).

Tato skupina je spolu s typem *minul*, který patří do první skupiny, zajímavá i z hlediska chronologie dloužení samohlásky *-u-* ve formantu *-nu-*. Dloužení na východní Moravě nastalo zcela jistě až v důsledku pozdějšího analogického vyrovnávání, ne přímo náhradním dloužením za ztrátu jeru, poněvadž v případě náhradního dloužení by se *-ú-* spolu se starým *ú* diftongizovalo v *ou* a dnes bychom zde měli podobu *minoul, tisknoul*. Tyto podoby jsou z některých oblastí skutečně doloženy: tvar *minoul* se objevuje jednak na mikroareálu v nářečích dolských, jednak v širokém pruhu na západě a jihozápadě Čech, tvar *tisknoul* jen v uvedené oblasti v Čechách, protože do nářečí dolských už *n-ový* formant u tohoto typu sloves nezasahuje. V těchto nářečích tedy k dloužení došlo už před diftongizací, a to buď proto, že jde o dloužení velmi staré, nebo proto, že se zde diftongizace proti většinovému území opozdila a proběhla až po dloužení vzniklém nověji analogicky podle dloužení náhradního.

Do 4. svazku Českého jazykového atlasu budou zařazeny necelé čtyři desítky map zobrazujících územní diferenciaci nářečních podob přičestí minulého. Byl

jich však zkoumán více než dvojnásobek. Některé položky nebyly mapově zpracovány, protože průběh hranic zaznamenaných podob se shodoval s jinou položkou či položkami, nebo také proto, že zachycené diference, třebaže velmi zajímavé, nespadaly do zájmové problematiky morfologického svazku. Tak tomu bylo i u položky *upadl*, kde se vedle diferencí charakteristických pro třetí skupinu sloves (*upad x upadl x upadnul*), v podstatě shodných s jinou položkou, která bude do 4. svazku zařazena, objevují i závažné rozdíly slovo-
tvorné a okrajově i lexikální. Mapa územního rozložení nářečních variant příčestí minulého *upadl* se tedy v Českém jazykovém atlasu neobjeví; zájemci o jazykový zeměpis snad ocení možnost seznámit se s ní touto formou.

Ve významu 'upadnout' tj. 'svalit se na rovné zemi, podlaze či ledě při uklouznutí nebo klopýtnutí', se v nářečích užívá v menší míře slovesa *svalit se*, zpravidla však územně vyhraněných sloves předponových od základu *-pad-*, a to se dvěma různými předponami (*upadnout, spadnout*), méně pak výrazně zeměpisně vymezeného slovesa bezpředponového *padnout* (původní, v jiných významech i dnes spisovný dokonavý protějšek k nedokonavému *padat*). U příčestí minulého sg. m. od základu *-pad-* byly tedy vedle morfologických diferencí běžných u třetí skupiny (typu *upad x upadl x upadnul*) zachyceny i slovo-
tvorné rozdíly v přítomnosti a nepřítomnosti předpony a v různých předponách (např. *pad x spad x upad*).

Jen okrajově byly zaznamenány rozdíly hláskoslovné: dloužení samohlásky ve formantu *-nu* (*spadnul x spadnúl*), její diftongizace (*spadnoul*), případně od-
padnutí koncového *-l* v obtížně vyslovitelné skupině *-oul* (*padnou*), a dále u podob se zachovaným *-l* po souhláске některé rozdíly odrážející různý vývoj původní pobočné slabiky (*padlu, spadu, upadu, spaděl, upaděl*). Dloužení ve variantě *pad* (*pád*), které bylo původně i ve Slezsku, o čemž svědčí podoby *spod, upod* s provedenou pravidelnou změnou *á > o*, bylo snad způsobeno odlišnými přízvukovými a intonačními poměry.

Mapa zobrazuje situaci poměrně složitou na celém zkoumaném území kromě sv. poloviny Čech. V severojižním pruhu ve středu Moravy, porůznu i na jejím západě a také v svč. nář. se v sledovaném významu užívá slovesa *svalit se*, příčestí minulé zde tedy zní *svalil se*. Toto sloveso bylo zachyceno vesměs jako dubletní s podobami od základu *-pad-*, které jsou běžné na celém území Česka.

Ze slovo-
tvorného hlediska lze vymezit dva hlavní areály — jzč. nářečí s drobnými přesahy do stč. nář., kde bylo zapsáno příčestí od bezpředponového slovesa *padnout*, a ostatní území, na němž byla zachycena příčestí od sloves předponových: v sv. polovině Čech, na záp. polovině Moravy a dubletně i ve Slezsku od *upadnout*, na vých. polovině Moravy a ve Slezsku od slovesa *spadnout*.

Morfologický rozdílnost *-pad x -padl* v podstatě sleduje starou česko-moravskou hranici, v jižní části téměř přesně, severně od Nového Města na Mor. se od ní uchyluje poněkud na východ. Varianta bez *-l* se pak objevuje ještě v nejvýchodnějším cípu slez. nář. Celá Morava, jen s výjimkou sev. okraje vm. nářečí, má podoby *-padl* a Slezsko s Přeborskem a Vsetínkem *-padnul*. Konkrétní situace vypadá následovně: pro jz. část Čech je charakteristická varianta *pad* (mezi Tábo-
rem, Jindřichovým Hradcem a Čes. Budějovicemi zpravidla v dubletě s *pad-*

nul, západněji občas s *upad*) a pro sv. polovinu Čech *upad*. Na záp. polovině Moravy převažuje *upadl* a na vých. polovině *spadl*; naposledy uvedená podoba se spolu s dalšími variantami objevuje ještě na Dačicku. V slez. nář. převažuje podoba *spadnul* (často v dubletě s *upadnul*) a na sev. Valašsku *spadnul*. Pro Jablunkovsko je typická varianta *spod*. Na Hlučínsku a Přeborsku byla jako dubletní zapsána i podoba *upad / upod*. Řídce či ojediněle byly zaznamenány další varianty: na Telečsku *padlu* a při jv. okraji Moravy *upadu*, *spadu*, *upadél*, *spadél*.

Ve městech se užívá přičestí shodných s venkovským okolím pouze v areálech podob *upad*, *spadl* a *spadnul* (ve Slezsku). V areálech jiných podob se pak uvedené varianty objevují jako dubletní: v jzč. nář. *upad* vedle *pad*, na záp. polovině Moravy *spadl* vedle *upadl*. V některých městech bylo zapsáno více různých výrazů, zejména v zč. pohraničí. (Pro složitost situace a malý formát mapy není stav ve městech na mapě zobrazen.)

Ze staročestiny je v uvedeném významu doložena podoba *padl*, Jungmannův Česko-německý slovník dokládá *padl*, *padnul* a *upadl*, Slovník jazyka českého Váši-Trávníčka uvádí pouze *upadl*, stejně jako Slovník spisovného jazyka českého. Pro srovnání: horní lužičtina má *padnyŕ* a slovenština *spadol*.

Poznámka k mapě: Krátké diakritikum na spodní nebo pravé straně symbolu značí nedubletní výskyt zobrazovaného výrazu.

LITERATURA

- Dotazník pro výzkum českých nářečí. ÚJČ AVČR, Praha 1964–5.
 BALHAR, J., JANČÁK, P. a kol.: Český jazykový atlas I. Academia, Praha 1992, Český jazykový atlas II. Academia, Praha 1997.
 BALHAR, J. a kol.: Český jazykový atlas III. Academia, Praha 1999.
 BUDARJOWA, L. a kol.: Słownik hornoserbsko-němski, Domowina, Budyšin 1990.
 JUNGSMANN, J.: Slovník česko-německý, díl III. Praha 1837.
 JUNGSMANN, J.: Slovník česko-německý, díl IV. Praha 1838.
 NĚMEC, I. a kol.: Staročeský slovník, sešit 15, s. 78. Academia, Praha 1985.
 PECIAR, Š. a kol.: Slovník slovenského jazyka, díl IV, SAV, Bratislava 1964.
 VÁŠA, P., TRÁVNÍČEK, F.: Slovník jazyka českého. Praha 1941.

REMARKS ON TERRITORIAL DIFFERENCES IN THE PAST PARTICIPLE IN CZECH DIALECTS

In Czech dialects verbs can be categorized into three groups according to the phone preceding the final formant *-l* in a form of past participle sg. m.: 1) verbs in which the formant *-l* in the past participle follows a word base ending in a vowel (the main differences are in the length of this vowel: *dostal* x *dostál*, *utřel* x *utřél*, *nosil* x *nosíl*), 2) verbs in which *-l* follows a base ending in a consonant (the main differences are in the presence or absence of consonant *l*: *nes* x *nesl*, *vez* x *vezl*, *pás* x *pásl*, *moh* x *mohl*), 3) mixed group containing verbs in which — in some parts of the Czech national language — the past stem ends in the formant *-nu-* that has been added to a base ending in a consonant; the forms of past participle with *-nu-* belong to the first group (e.g. *tisknul* x *tisknuíl*), forms without *-nu-* to the second group (*tisk* x *tiskl*).

Some of the items contained in the questionnaire could not be dealt with in the Czech Linguistic Atlas; this is the case of the past participle *upadl*, which is presented in this paper. A description, explanation and map of this item follow.

Libuše Čižmárová
dialektologické oddělení
Ústavu pro jazyk český AV ČR
Veveří 97
602 00 Brno

▲ svalil se

— padl

| pad

□ spad

→ padlu

|| pád

▨ spád

○ padnul

□ spadl

▨ spod

⊖ padnoul

□ spadlu

□ upadi

⊖ padnou

□ spadu

□ upadu

▨ spadél

▨ upadnul

▨ spadnul

▨ upadél

◇ upad

◇ upod

